

XX аср ғарб модерн ёзувчилари орасида Франц Кафка етакчи ўрин эгаллайди. Унинг ижодини ўрганиш масаласи сўнгги йилларда, жаҳон адабиётшунослиги илмида энг мураккаб ва шу билан бирга энг қизиқарли вазифалардан бири бўлиб келмоқда. Кафка ўзи ким? Уни қайси мактаб ёки оқимга мансуб деб ҳисоблаш мумкин? Унинг адабиётга қўшган ҳиссаси нимадан иборат бўлди? Шу ва шу каби саволлар ўз ечимини кутиб турибди. Ҳанузгача адабий танқичиликда ҳақиқатга яқин бўлган яқдил фикр йўқ.

Ўтган асрнинг ўрталарида чехиялик файласуф Карел Козик ўзининг “Гашек ва Кафка” номли мақоласида ушбу вазиятни холисона таърифларкан: “Кафкани талқин қилиш мақсадида ҳар хил методлардан, психоанализдан тортиб то структуравий таҳлилгача, социологик ва антропологик тадқиқотлардан тортиб бадиий асарни илоҳиёт, дин, фалсафа нуқтаи назаридан кўриб чиқишгача, унинг Кьеркегор ва Достоевский билан муносабатини аниқлашгача бўлган муаммолар таҳлил этилган. Хуллас, тадқиқотчилар жамики мавжуд имкониятлардан батамом фойдаланиб бўлишган”, деган фикрни билдирган эди. Бу сўзлар, назаримизда, адиб ижодини кўр-кўрона мақтаб, кўкларга кўтарган тадқиқотчиларга қарата киноя тарзда айтилган бўлса ажабмас. Аслида, Кафка ижодини исталган йўналишда талқин ва тадқиқ қилиш мумкин. Ва бу ўзини тўлиқ оқлайди, негаки у ёки бу шоҳ асарни турли аснода таҳлил қилишга одатланган адабий танқидчилик тутган йўлга мос тушади. Биз ҳам ушбу анъанага амал қилган ҳолда истеъдодли адиб яратган асарларнинг айримлари ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Франц Кафка ижоди билан чамбарчас боғлиқ модернизм адабиёт, санъат ва эстетика назариясида буржуа жамиятининг илғор тафаккур ривожини билан чамбарчас боғланган бўлиб, классицизм анъаналарини тубдан ўзгартириш орқали намоён бўлган эди. Шу тариқа у буржуа ижтимоий муносабатларини ўзида акс эттиргани ҳолда классик анъаналарга молик бўлган реализм санъати ақидаларига рўйи-рост қарши чиқди.

Бизнингча, “Эврилиш” новелласи адиб ижодида муҳим ўрин тутувчи машҳур асарларидан бири. Асарнинг илк жумласидаёқ Кафка қиёфаси намоён бўлади: *“Беором уйқудан сўнг тонг саҳарда уйғонган Грегор Замза ўзи ётган тўшагида баҳайбат ҳашаротга айланишини сезди”*.

Бу жумла китобхонни довдиратиб қўйиши турган гап. Кафка яратган фантастик образ ўзининг намоёнишкорона ва чалғитувчи “хунук нафосат”и, бадбуруш қиёфа баҳайбат

ҳашарот ҳақидаги таассурот эвазига кишининг ғашини келтиради. Шундай эврилиш юз берди деб тасаввур қилайлик-да, ҳикояни ўқиётганимизда бунинг “ҳақиқат”лигига кўникайлик. Ўшандагина Кафка тасвирлагани реал мазмундаги ҳикояга айланади. Буни нима билан изоҳлашимиз мумкин? Аввало шуни айтиш керакки, новеллада дастлабки воқеа, яъни кишининг ҳашаротга айланишидан бошқа фавқулодда ҳеч қандай ҳодиса юз бермайди. Адиб Грегор Замза эврилишидан сўнг у ва унинг оиласида бошланган тирикчилик ташвишлари, келишмовчилик, ноқулай ҳолатлар ҳақида ҳикоя қилишга ўтади. Бу эса мутлақо одатдан ташқари, муаллифнинг жарангсиз, нурсиз тили иштирокида давом этиб, китобхон новелладаги воқеанинг ҳақиқатга тўғри келмаслиги, ақл бовар қилмаслигини аста-секин унута боради. Бу ҳолатнинг Кафка ҳаётидаги баъзи бир жиҳатларига ўхшаш туюлишини синчков танқидчи дарҳол англаб олади.

Сабаби, Кафка таъби нозик, ортиқча гапни кўтаролмайдиган, салга хафа бўлаверадиган одам бўлган, шунинг учун ҳам ташқи олам, аниқроқ қилиб айтганда, эшикдан бошланадиган дунё унга доимо бегона ва қўрқинчли бўлиб кўринган. Кўчага чиқиш, ҳатто бирон-бир эҳтиёж юзасидан эшикдан ташқарига чиқиш зарурати уни жиловлаб бўлмас даражада ваҳимага солган.

Бироқ, нур бор жойда соя бор деганларидек, ҳар бир эркак ҳаётини аёл зоти нурга тўлдиради. Кафка ҳаётида ҳам аёллар бўлган. Қизиғи шундаки, аёллар унинг маъюсона чехрасига, мунгли овозига, ўлимга маҳкум ҳис-туйғуларига мафтун бўлишган.

Кафка 1920 йил (ўлимидан сал олдин) Милена Есенская исмли аёл билан танишади ва уни севиб қолади. Таниқли журналист бўлган Милена Есенская илк бор Кафка асарларини чех тилига таржима қилди. У уч йил мобайнида адиб ҳаётининг мазмунига айланди. Кафка ҳаёт пайтида унинг юксак истеъдодини тан олган, ёзувчининг ёнида турган кам сонли одамлардан бири эди. Ўз навбатида Кафка ҳам Миленанинг журналистлик фаолиятини муносиб баҳолаган. Бироқ ҳаётда Кафка ўз тақдирини Есенская билан бир умр боғлашга журъат тополмади.

Милена Есенская Макс Бродга йўллаган мактубларидан бирида шундай ёзади: “Унинг на тайинли тураржойи, на бошпанаси бор. У худди кийимда юрган одамлар орасида

гўё яланғочдек. Франц ёлғиз яшашга ҳам қодир эмас. Франц энди ҳеч ҳам тузалмайди. У яқин орада бу дунёни тарк этади”.

Ҳа, ҳаётда Есенская ва Кафка бошқа-бошқа характердаги одамлар эди. Хушчақчақ, серҳаракат, очиқ кўнгил Милена ва хўмрайган, ҳафаҳол қиёфали, ҳеч кимга ишонмайдиган Францни бирга кўрганлар ҳайрон қолишарди. Шунга қарамасдан, Милена Франц инжиқликларини кўтаролди, қўлидан келгунича унга ёрдам берди. Миленада ҳаётга бўлган ишонч ва шижоат шу қадар кучли эдики, истар-истамас Франц ҳам унга эргашарди, унга жўр бўлиб ҳаёт шодликларидан қисман баҳраманд бўларди. Кафка бутун қалбини Миленага бағишлади, балки у фақат Милена билан бирга бўлган даврида дилидаги гапларни айтишга журъат этолгандир. Бу бир фараз.

Дарвоқе, Кафка Милена билан бирга бўлган онларини ҳаётидаги энг яхши кунлар деб ҳисоблаган ва Миленага ёзган хатларида бунга ўзи ҳам икром бўлади. Кафканинг Милена Есенская билан ишқий кечинмалари, аламли тасаввурлари унинг ўша пайтда ёзилган “Қаср” романи сюжетида ўз аксини топади. Роман қаҳрамонларидан бири Фрида образи айнан Миленанинг прототиби, Кламм эса унинг бадавлат банкир эрини эслатади.

1921 йил Кафка ўз кундаликлари ва айрим романлари (“Қаср” ва “Америка”) нинг қўлёзмаларини Миленага топширади. Улар, анча вақт ўтиб, Кафка вафотидан сўнг, дунё юзини кўрди. Энг ачинарлиси, муаллиф ҳатто 1918 йилда ёзилган “Жараён” романининг ҳам нашрини кўролмай оламдан ўтиб кетди. Роман 1925 йилда чоп этилди.

Ташқи олам қаршисида ҳимоясиз бўлган, ҳаётнинг зоҳирий томонларига мослаша олмаган Кафка қаттиқ азоб чангалида яшади. Бу эса унда ҳаёт олдида, одамлар олдида айбдорлик ҳиссини уйғотарди. Кафка ўз отаси орзу-ҳавасини рўёбга чиқара олмаганидан ҳам хижолатда яшади. Савдо фирмасини бошқарган отаси Герман Кафка ўғлининг келажакда таниқли ҳуқуқшунос ёки савдо ишининг давомчиси бўлади, деб ишонган эди. Минг афсус, бундай бўлиб чиқмади. Қатъиятли ота олдидаги айбдорлик ҳисси Кафкани бутун ҳаёти давомида таъқибга олди, қўйиб юбормади. Бундан изтироб чеккан адиб 1919 йил “Отамга хат”ини ёзади, бироқ уни отасига йўллашга ўзида куч топа олмайди. Бу хат 1966 йилга келиб Макс Брод томонидан нашр қилинди. Таъкидлаш лозимки, отаси билан бўлган мураккаб муносабатлари Кафка ҳаёти ва

ижодининг яширин қирраларини очиб берди.

Шу маънода Кафканинг “Эврилиш” новелласи кўп жиҳатдан автобиографик характерга эгадир. Рус адабиётшуноси А. Карельский ушбу новеллани муаллифнинг ўз “отаси ва оиласи олдидаги айбдорлик комплексининг улкан метафора”си, деб атаган эди. Унинг фикрига қўшилмасдан иложимиз йўқ.

Юқорида таъкидлаганимиз, новелла бош қаҳрамони Грегор Замза дастлаб китобхон кўз ўнгида ночор (рўдапо!) одамдек кўриниш беради. Оилани шарманда қилган Грегор иложсиз ҳолатга тушиб қолади, аҳволи жуда танг. Шу боис ҳам, у ўзининг эврилишидан ваҳимага тушмайди. Дастлабки талмовсирашдан қутулиб, Грегор ўзининг янги аҳволи, аниқроғи қиёфасига мослашишга ҳаракат қилади. Оиласи ҳам содир бўлган воқеадан илк ҳаяжонни босиб, қандай бўлмасин бунга кўникишга ҳаракат қилади. Баҳайбат қўнғизга айланган ўғилнинг ўлими эса оила аъзолари томонидан енгил нафас-ла қабул қилинади, уларнинг бир ташвишдан қутулгани ошкора намоён этилади.

Асарда айбдорлик ҳисси ва жазо бериш ғояси иккинчи планга, ўзига хос тағмаънога сингдириб юборилган. Биринчи ўринга эса ғам-ҳасратга тўла аллегория (мажоз) чиқади: уйқудан уйғонган одам ўзининг том маънода ҳаётдаги ёлғизлигини ҳис этади. Бу ғариблик ҳатто ташқи томондан, тонг пайти одамларникига ўхшамай қолган қиёфада ҳам ўз ифодасини топганини кузатамиз. Шу тариқа ўз қаҳрамонининг маънавий, руҳий, қолаверса ақлий яккаланиб қолганини муаллиф унинг қиёфасини ақл бовар қилмас даражадаги нохуш метаморфоза орқали тасвирлайди.

Энди Кафка ижодининг марказий муаммоси – инсоннинг бегоналашиб кетиши, ўз қобиғига ўралашиб атроф муҳитдан узоқлашиши масаласига эътиборимизни қаратадиган бўлсак, ёзувчи фикрича, одамовига айланиш, ёввойилашиш – бу инсон борлиғининг бемаънилиги ва бемақсадлигининг умумий, қолаверса башарий муаммосига айланиб бораётганлигидир.

Агар Грегор Замза (“Эврилиш”), “Академия учун ҳисобот”даги маймун ва “Уя”даги кемирувчи ҳайвон тақдирларини ўзаро қиёсласак, ушбу асарларнинг асосий ғояси – инсон ҳаётининг бемаънилигини тан олиш ва одамнинг одам қиёфасидан чиқиб

кетиши, одамсимон маҳлуққа айланиши муқаррарлиги ғояси эканлигини англаб етамиз.

Кафкада бегоналашиб кетиш, одам қиёфасини йўқотиш замон ва маконга тааллуқсиз, ўзига хос абстракциядир. Бу ғоя эса киши ва жамият ўртасидаги муносабатлар табиатидан мантиқий равишда келиб чиқади.

Капитализмда ижтимоий муносабатлар тизимини ҳам, шахс онгининг аҳволини ҳам кузатган Кафка ушбу тизимда одам ва шахс ўртасидаги ўзаро муносабатларни тушуна олмади. Милена Есенскаянинг ёзишича: “Унинг учун ҳаёт бошқа одамлар тасаввурида нимани англатаётганидан кескин фарқ қиларди, жумладан пул, биржа, саррофлик дўкони, ёзув машинкаси Кафкага ғайритабиий кўринарди”.

Бу нарса балки Кафка тасаввурида капиталистик муносабатлар асосида қурилган жамиятнинг туб моҳияти – моддий дунёга сажда қилиш, ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулидаги меҳнат маҳсулига айланаётгани ижтимоий белги (мол-дунё) сирини топганини англатганмикин? Аксинча, Кафка “дунёдаги вазият” ва “руҳий ҳолат” ўртасидаги ижтимоий муносабатларни мавҳум тарзда тушунган. Айнан “Жараён” романида ушбу муносабатлар ҳаддан ортиқ мавҳумлаштирилганлигини кузатамиз. “Эврилиш”, “Академия учун ҳисобот” ва “Уя” новеллаларида Кафканинг “дунёдаги вазият” борасидаги тасаввурлари ҳам ўта мавҳум. Ушбу тасаввурлар аслида битта қолипга жойлаштирилган: ғариби бенаво одам – адоватли дунё кўринишида талқин қилинади. Бегоналашиб кетиш, ёввойи маҳлуққа айланишнинг мазмуни муаллифнинг дунёни ҳис этишига ҳамоҳанг бўлиб, дунё билан “сулҳ тузиш” ёки “кўникиб кетиш”га қобиляти йўқ, бунинг удасидан чиқа олмайдиган шахснинг абадий ёлғизлиги, нотавонлиги, ожизлигидандир. Бу аслида пешонага битилган бегоналик, етти ёт бўлиб кетишнинг мавҳум ғояси. Ётсираш, одамовилик, яккаланиб қолиш, тушкунликка тушиш ҳолларини ҳеч бир вазиятда бартараф қилиб бўлмайди.

Шахснинг фожиали ёлғизлиги олдини олиб бўлмаслик Кафка ижодининг асосий мавзусига айланди, чунки у бутун борлиқни қуршаб олган тажовузкорона муҳитни, ўзини ўраб турган оғир шароитни чуқур ҳис этган, ўзига жуда яқин олган, беҳисоб мол-дунё тўплаш ва нафс балосига йўлиқиш инсонга тўғри келмаслигини теран англаган.

Тақдир Кафкага бадхоҳлик қилди. Унинг бутун оиласи фашистларнинг концентрацион лагерларида дом-дараксиз йўқолиб кетди, ижоди эса буржуа жамиятининг тилсиз қурбонига айланди. Кафка ҳаёт бўлганида бу оғир жудоликка бардош беролмаган, мудҳиш муҳитда яшай олмаган бўлармиди. Адиб вафотидан сўнг, адабий танқидчилик таҳқирона тарзда уни кўкларга кўтарди, муқаддас бут-санамга айлантирди. Рус мунаққиди Лев Копелев таъкидлаганидек: “Кафка ижоди замонавий субъективизм тараққиётининг охириги меъёри, охириги чегарасининг ифодасига айланди. Бу чегара ортида эса санъат йўқ, умуман ҳеч нарса йўқ...”, эди.

Воқеа-ҳодисалар, образлар, фикрлар, одамларнинг хатти-ҳаракатлари Кафка асарларида аксарият ҳолларда бир-бирига боғланмаган, худди алаҳсираган уйқудан кейин даҳшатга тушиш ҳолатидек, руҳий касал киши алоғ-чалоғ фикр ва тасаввурларининг парчаларидек мантиқсиз кўринади.

Кафканинг “жаҳолатпараст тарғиботчилари”, “нодон мадҳиячилари” унинг ижодидаги тушкунлик кайфиятни, умидсиз руҳда янграйдиган оҳанглари, заиф жиҳатларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилади. Объектив реалликка, инсон онгига, тафаккурига ишонмаслик, умуман Инсонга бўлган ишончсизлик деб қабул қилиниши, талқин этилиши мумкин бўлган нарсаларнигина таъкидлайдилар. Кафка нафақат ғайритабиий ҳодисаларга мойиллик, ақлга сиғмайдиган воқеаларни тасвирлаш, мантиққа зид фикр-мулоҳазалар юритиш билан банд бўлди, балки ижтимоий иллатларни ҳам аёвсиз танқид остига олди. Инсон ва инсоният бошига тушган кулфатларга ҳамдард бўлиб, ушбу бало-офатларни ҳаққоний тарзда, бир-бирини тақозо этишда ва ўзаро алоқада эмас, балки чуқур уйқу, хаёлда ёки алаҳлаганда кўринган нарсалар, сирли ва ғалати сароб орқали тасвирлашни афзал кўрган эди. Айнан шундан Кафка яратган асарларни тушунишнинг мураккаблиги, талқин қилишдаги зиддиятлар келиб чиқади. Бу эса, ўз ўрнида, Кафкани модернист ижодкор деб аташга изн беради, унинг тафаккури. Унинг хаёлотини зулматдаги нурдек ёруғ ва теран эди.

Маълумки, ҳаёти поёнига етаётганини ҳис қилган Кафка барча қўлғизмаларини йўқ қилиб ташлашни васият қилган, нашр қилинган кам сонли ҳикояларини эса қайта нашр қилишларини тақиқлаб қўйган. Аслида бу ўлим ўз оғушига олган адибнинг қўрслиги ёки телбалиги дегани эмас. Мактуб ва кундаликларида Кафка ўзи ёзганидан қаноат

ҳосил қилмаганлиги, ижодидан қониқмаганлиги, ўз ижодига ишончсизлик ҳиссиёти кучайиб борганини тушуниш мумкин. Кафка “ўзининг машаққатли, дардга тўла ижод маҳсули бўлган ғалати меваларини узаркан, ҳар биридаги адабиёт илдизларини юлиб ташлайди, пойдеворини бузади, яққол кўриниб турган воқеликнинг бадий инъикоси, тасвирий ва ифодавий имкониятларини барбод қилаётганини” ўзи ҳам теран ҳис этган, англаган албатта. Кафка “яхши модернист бўлиши мумкин, бироқ асл модернизм бўлмаслик” нинг ёрқин намунасидир.

Хуллас, реализмга қарши чиққан модернизм XX аср адабиётида бир қолипда фикр юргизиш, сийқаси чиққан ибораларни қўллаш, эски анъаналарга эргашиш хислатларини майдондан суриб ташлади ва у Кафка, Пруст, Жойс каби ёрқин қаламкашларни дунёга тортиқ қилди.

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ,

филология фанлари доктори,

профессор

“Ёшлик”, 2011 йил, 10-сон